

УДК 911.3

Г. М. Заваріка,
к. геогр. н., ст.. викладач, СХУ імені Володимира Даля
К. А. Заваріка,
СХУ імені Володимира Даля

ВПЛИВ ТРАДИЦІЙНИХ ЧИННИКІВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ РОЗСЕЛЕННЯ

The influence of traditional factors on the transformation of population

Анотація: В статті йдеться про традиційні чинники розселення, які належать до базових при дослідження географічних процесів.. Головна увага приділяється динамічності чинників розселення та їх впливу на трансформацію розселення.

Abstract: in this article we are talking about traditional factors of population belonging to the basic research in geographical processes. The main attention is paid to the dynamic of population factors and their impact on the transformation of population.

Ключові слова: чинники, розселення, трансформація, природні чинники, економічні чинники, соціальні чинники, демографічні чинники, екологічні чинники, нормативно-правові чинники.

Keywords: the factors of population, transformation, natural factors, economic factors, social factors, demographic factors, environmental factors, regulatory factors.

Вступ: В суспільній географії вчення про чинники традиційно належить до базових при дослідженні будь-яких географічних процесів. Важливо відзначити динамічність чинників розселення. В результаті науково-технічного прогресу та розвитку продуктивних сил вплив одних чинників зменшився, або взагалі зник, а інших навпаки посилювався. Так, наслідком другої науково – технічної революції стала докорінна зміна розміщення промисловості та транспорту, що істотно вплинуло на трансформацію форм територіальної організації розселення. На базі містечок та поштових станцій з'явилися міста та залізничні вузли.

Невеликі запаси природних ресурсів виступали обмежуючим чинником потужностей гірничодобувних підприємств та поширення переважно малих міст та селищ міського типу, а після закриття цих підприємств втрата економічного чинника зумовила деградацію відповідних поселень. З переходом економіки України до ринкових відносин на розселення стали діяти нові ринкові чинники. Тому зазначена тема є вкрай актуальною.

Постановка задачі: Метою статті є дослідження впливу традиційних чинників на трансформацію розселення в Україні. В роботі використано географічні, історичні методи, метод порівняльного аналізу, системний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо детальніше вплив традиційних чинників на трансформацію розселення в Україні та її регіонах.

Географічне положення є одним із важливих та постійно діючих чинників, який впливає на розміщення, величину, функції та динаміку міських і сільських поселень. Важливо відзначити історичність категорії географічного положення, яке змінюється з розвитком продуктивних сил та науково-технічним прогресом. Оцінка вигідності географічного положення тих чи інших поселень повинна даватися у певних часово-просторових координатах. Вигідне економіко-географічне, чи транспортно-географічне положення поселень створює сприятливі передумови для їх соціально-економічного розвитку, а невигідне – гальмує їх розвиток і спричиняє поступову деградацію поселень, або їх трансформацію в інші форми розселення. Так, приморське та прирічне положення Одеси та Дніпропетровська були важливими чинниками значного їх розвитку.

Окремої уваги потребує так зване сусідське положення поселень. Так, розташування міських і сільських поселень у приміській зоні столиці, великих міст, обласних та районних центрів сприяло їх розвитку, зміцненню їх транспортної та соціальної інфраструктури, а периферійне положення зумовлювало повільну деградацію поселень та трансформацію поселенської мережі.

Природні чинники розглядаються нами як важлива умова та ресурс розвитку і трансформації розселення. Важливо зазначити, що сила впливу окремих компонентів природного середовища на розселення у різних природних зонах та фізико-географічних районах різна. Тому при оцінці впливу природних чинників необхідний регіональний підхід, який дає можливість проаналізувати територіальну структуру кожного природно-географічного комплексу.

Так, сприятливими для заселення Карпатського регіону були помірний клімат, густа річкова мережа, ліси та мальовничі ландшафти. В той же час гірський рельєф, невеликі площі сільськогосподарських угідь та сильні дощі обмежували розселення в регіоні та зумовили часткове переселення селян із високогір'я у гірські долини. Останніми роками через катастрофічні повені у Прикарпатті та Закарпатті спостерігається часткова трансформація поселенської мережі в результаті переселення людей із зони затоплення у долинах річок.

У Донбасі вплив природних чинників на трансформацію розселення зовсім інший. Незважаючи на посушливий різко континентальний клімат, Донбас, завдяки багатим покладам кам'яного вугілля перетворився на густозаселений високоурбанізований індустріальний регіон. Проте через зменшення запасів вугілля та масове закриття шахт в кінці XX та на початку XXI ст. велика кількість міських поселень втратили робочі місця, людність та соціальний потенціал. Процес трансформації розселення, зумовлений природними чинниками, має значні негативні наслідки, що потребує вжиття невідкладних заходів для відновлення нормальних умов життєдіяльності населення.

Економічні чинники. Вплив економічних чинників на трансформацію розселення досить багатогранний і слабо досліджений українськими вченими. При аналізі його, на наш погляд, потрібний історико-географічний підхід. Розглянувши в ретроспективі вплив економіки на розселення, ми зрозуміли, що в переломні історичні періоди, коли стара економічна система відживала і впроваджувалася нова, істотно змінювалося розселення шляхом трансформації старих розселенських структур у нові. Це було при переході від первинно-громадської системи господарювання до рабовласницької, від рабовласницької до феодалної, від феодалної до капіталістичної, від капіталістичної до соціалістичної тощо. У кожний перехідний період структура розселення була змушена трансформуватися у нову, яка більше відповідала новим економічним умовам та вимогам.

У 2-й пол. XIX ст.в Україні разом з бурхливим розвитком капіталістичної промисловості та сільського господарства утворилася розгалужена мережа міст, містечок, слобід та хуторів шляхом трансформації розселення, яке було до того часу. За радянської доби одночасно із соціалістичною індустріалізацією та колективізацією трансформувалося розселення, зокрема на базі містечок, слобід та хуторів створилася розгалужена мережа міст, селищ міського типу та радгоспних селищ. Відповідно змінилися пріоритети розвитку і структури міського та сільського розселення в Україні та її регіонах.

Новий етап трансформації розселення пов'язаний з переходом економіки України до ринкових відносин. Економічна трансформація у 90- х роках XX ст. супроводжувалася глибокою економічною кризою, незавершеною та непослідовною ринковими реформами, закриттям великої кількості промислових підприємств, трансформацією колективних сільськогосподарських підприємств.

Траєкторія економічних реформ в Україні – це багата і глибоко диференційована мережа фактів, явищ, підходів і оцінок цінностей, де прогрес, регрес, успіхи і провали створюють реальну емпіричну структуру трансформацій. Ця структура ще до кінця не відкрита і не проаналізована належним чином. Проте в результаті роботи можна зробити певні висновки, провести оцінку цінностей, що може бути корисним в просуванні нетрадиційного мислення щодо реальної емпіричної структури економічних перетворень в Україні.

Сучасний стан економіки характеризується уповільненими темпами виробництва, що не може не позначитися на розселенні населення. За роки незалежності відбулося значне зменшення обсягів виробництва, вивільнення великої кількості виробничого персоналу, та збільшення кількості безробітних, падіння життєвого рівня населення, що вплинуло на територіальну структуру розселення і формування систем розселення населення.

Визначальне місце у формуванні мережі розселення населення належить виробничому комплексу, тому що матеріальне виробництво є економічною базою розвитку і структури переважної більшості міських та сільських поселень. У гірничопромислових регіонах значний вплив на формування та структуру поселенської мережі мало промислове освоєння багатих на природні ресурси територій. У промислово-аграрних регіонах, де переважає обробна промисловість трансформація розселення має інші напрями і структура поселенської мережі істотно відрізняється.

Вплив виробництва на розселення та їх взаємозв'язки відбуваються в основному через забезпечення підприємств робочою силою. Кількість та якість робочої сили, її структура, величина поселень залежать від характеру виробництва (спеціалізації, концентрації, рівнів механізації та автоматизації) та потужностей підприємств.

Циклічні зміни промислового виробництва, які є регіоноформуючим видом економічної діяльності, в умовах індустріального розвитку призводять до значних трансформацій територіальної організації виробництва та розселення.

Економічні чинники мали як позитивний, так і негативний вплив на трансформацію розселення. В кінці ХХ ст. в результаті глибокої економічної кризи в Україні закрито велику кількість шахт, заводів і фабрик. Особливої гостроти набула криза у розвинених старопромислових регіонах таких як Донбас та Придніпров'я. Масове закриття промислових підприємств зумовило значне зростання безробіття, міграційний відтік та депопуляцію населення. Наслідком цих негативних економічних процесів стало зменшення людності шахтарських міст і селищ. Отже, при оцінці впливу економічних чинників на трансформацію розселення необхідно розглядати як позитивні, так і негативні наслідки.

Соціальні чинники мають досить важливий і постійний вплив на розвиток і структуру розселення. В результаті ринкової трансформації економіки України в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбулися глибокі соціальні трансформації як у міській, так і сільській місцевостях, що характеризувалися трансформацією соціальної інфраструктури поселень, істотними змінами зайнятості населення, виникненням регіональних ринків праці, змінами соціальних потреб, установок та орієнтацій, посиленням соціальних загроз і викликів, зниженням рівня та якості життя населення. Соціальні трансформації спрямовані на забезпечення соціальних потреб людей, серед яких головною є потреба у праці, де люди реалізують себе завдяки фізичному та інтелектуальному потенціалу. Можливість самореалізації у великих містах більша, ніж у малих, через наявність у перших більш розвинутого ринку праці. У великих містах Донбасу завдяки ринку праці та державній службі зайнятості рівень безробіття помітно знизився. Важливу роль відіграло створення у великих містах розгалуженої мережі торговельних підприємств. В той же час високий рівень безробіття, відсутність нових робочих місць спричинили зменшення людності більшості міст та селищ – шахтарських, машинобудівних та хімічних центрів.

Зайнятість є індикатором соціально-економічного розвитку суспільства, яка формує його економічний потенціал, рівень і якість життя населення. Тому особливе значення має удосконалення механізму регулювання зайнятості у східних промислових регіонах України, де процеси ринкової трансформації характеризуються значними соціальними наслідками. В Донбасі зосереджені підприємства вугільної промисловості, які у ході структурних перетворень зазнали значних змін. Закриття містоформуючих підприємств призвело в багатьох шахтарських монофункціональних містах та селищах до виникнення негативних соціальних наслідків (безробіття, соціальна напруга тощо).

Проблемним сектором на ринку праці є його незбалансованість відносно структури економіки регіону. Це виявляється у надмірній кількості на ринку праці безробітних певних спеціальностей і в підвищеному попиті на інші спеціальності. Для вирішення цієї проблеми необхідно на регіональному рівні розробити стратегічні плани професійного навчання і перекваліфікації населення. Важливою складовою соціальної трансформації є функціонування соціальної інфраструктури, від рівня розвитку якої залежить рівень життя населення, людність поселень і взагалі напрями трансформації розселення.

Існують значні диспропорції рівня розвитку соціальної інфраструктури в міських та сільських поселеннях. Рівень розвитку соціальної інфраструктури на селі значно нижчий, ніж у міських поселеннях, що зумовлено багатьма причинами: недостатня фінансова забезпеченість сільських територіальних громад; невизначеність правового статусу майна комунальних підприємств, що знаходиться у користуванні декількох територіальних громад; недостатня забезпеченість дорогами з твердим покриттям; недостатні потужності соціальних об'єктів.

Внаслідок економічної кризи, низької платоспроможності сфера платних послуг на селі занепадає, значно зменшилась кількість підприємств роздрібною торгівлі та об'єктів служби побуту, більшість сільських поселень не мають об'єктів служби побуту. Різко погіршилося транспортне обслуговування населення. Зростають темпи обезлюднення сіл, у третині з них не самовідтворюється населення. Основною причиною занепаду соціальної сфери сіл регіону стали спад виробництва і зниження доходів суб'єктів господарювання у 90-х роках. Значно погіршилось фінансування за рахунок бюджетних коштів соціальної інфраструктури села.

Особливістю соціальної інфраструктури сільської місцевості в сучасний період є позитивні зміни у приміських зонах, які заселяють переважно заможні мешканці міст. Вони будують там житло і завдяки цьому деякі села отримали нові сучасні дороги, асфальтовані та освітлені вулиці з газом, торговельні підприємства. Виросли цілі нові поселення з невизначеним поки ще статусом – «котеджні містечка».

Особливо важливим в процесі соціальної трансформації є врахування **соціально-психологічних чинників**, тобто соціальних орієнтацій населення, соціальних установок та потреб. Ціннісні орієнтації передбачають певне ставлення, внутрішню потребу до дії з метою задоволення власної потреби. Ціннісні орієнтації соціальних груп визначають характер розселення. Тому існує ієрархія і пріоритет поселень в залежності від рівня забезпечення соціальних потреб. Найбільшу притягальну силу мають великі міста, які можуть забезпечити широкий спектр матеріальних і духовних потреб населення.

Демографічні чинники. Вплив демографічних чинників на трансформацію розселення неоднозначний. Він простежується через істотні зміни демографічних процесів, наслідком яких є зменшення людського потенціалу міських і сільських поселень, зрушення в структурі розселення.

Демографічні процеси мають відносну самостійність і територіальну специфіку, виступаючи своєрідним індикатором суспільних трансформацій і водночас помітним чинником соціальних змін. Вплив демографічних чинників на процеси трансформації розселення значно відрізняються по регіонах України. На початку ХХІ ст. спостерігаються помітні зміни характеру демографічних процесів. Якщо у Закарпатській, Волинській та Рівненській областях рівень народжуваності зростає і останніми роками він перевищує рівень смертності, то в Донбасі, зокрема в Луганській області тривають стійкі тенденції зниження рівня народжуваності (з 11 осіб в розрахунку на 1000 осіб у 1992 р. до 8,6 осіб у 2008 р.) та підвищення – смертності (відповідно з 11,4 до 17,2 осіб). До загальних в Україні причин цих негативних демографічних процесів додалися на Луганщині регіональні причини в сучасний період, а саме, високий рівень урбанізації та безробіття, зниження життєвого рівня населення, погіршення екологічної ситуації, підвищення рівня розлучень, зниження духовності міського населення, зростання алкоголізму та злочинності. Тенденція до зростання смертності населення області зумовлена підвищенням рівня захворюваності, особливо міського населення, зростанням травматизму та смертності від порушень техніки безпеки праці, аварій у шахтах, на заводах та на автотранспорті. В результаті зазначених різновекторних процесів величина від'ємного природного приросту населення Луганщини зростає.

Демографічна криза поширилася й на Луганську область, в якій поряд із зрушенням природним відтворенням населення спостерігається від'ємне сальдо міграції, зумовлене переважанням вибуття над прибуттям. Найбільш потужний міграційний відплив з Луганщини відбувався у 1996-2000 рр., коли масово закривалися шахти. Міграція поглибила демографічну кризу в регіоні та призвела до зрушення демографічної бази розселення, особливо міського.

Вплив демографічних чинників на трансформацію розселення полягав у зменшенні людності більшості міських та сільських поселень, посиленні диспропорцій статеві-вікової структури населення, вираженому постарінні населення, збільшенні соціально-демографічного навантаження на працездатне населення.

Екологічні чинники мають значний вплив на розвиток і трансформацію розселення переважно у гірничодобувних індустріальних регіонах України (Донбас, Придніпров'я, Прикарпаття тощо). Цей вплив зумовлений забрудненням повітряного та водного басейнів, землі та ландшафтів відходами промислових підприємств, побутовим сміттям. Складна екологічна ситуація в Донбасі окрім зазначених забруднень пов'язана із великими площами, які займають шахтні терикони, кар'єри, відвали, відстійники та накопичувачі. Особливості спеціалізації промисловості Донбасу (вугільна, гірничодобувна, металургійна, хімічна та виробництво будівельних матеріалів) та низький її технічний рівень зумовили на деяких територіях переселення людей через погіршення їх стану здоров'я. Будівництво очисних споруд, впровадження нових технологій сприятиме зменшенню негативного впливу екологічних чинників на людей та поселення. Багато екологічних проблем техногенного характеру пов'язане з ліквідацією вугледобувних підприємств, тому що проекти закриття шахт не супроводжувалися екологічною експертизою. Після закриття та затоплення шахт мінералізовані шахтні води виходять у криницях та затоплюють земельні ділянки у селищах та селах, розташованих поблизу цих шахт,

що робить їх непридатними до використання. У деяких випадках це призводить до необхідності будівництва нового житла в екологічно чистій місцевості.

Кризова екологічна ситуація в останні роки мала місце і в інших регіонах України (Кривому Розі, Калуші, Стебнику та навколишніх селах), що зумовлює необхідність незначної трансформації поселенської мережі у кризових зонах.

Нормативно-правові чинники створюють певні умови для регулювання процесів розвитку і трансформації розселення. В Україні існує правове поле в якому функціонують міські та сільські поселення. Проте нормативно-правова база застаріла і недостатньо відповідає тим безперервним змінам поселенської мережі, які відбуваються у всіх регіонах. Мається на увазі офіційно визначені критерії для надання певного статусу поселень, збереження на державному обліку безлюдних поселень та інші правові неврегульовані питання.

Науково-технічні чинники. Розвиток науково-технічного прогресу впливає на розселення не безпосередньо, а через прогрес у матеріальному виробництві, будівництві та на транспорті. На сучасному етапі розвитку людства у період третьої науково-технічної революції істотний вплив на розселення мають процеси впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки, високих технологій та перехід економіки України на інноваційний шлях розвитку. Це викличе якісні зміни в розселенні, яке в нових науково-технічних умовах буде змушене трансформуватися відповідно до нових економічних вимог до структури поселенської мережі.

Висновок: Аналіз впливу різноманітних чинників на трансформацію розселення показав, що це складний багатofакторний суспільно-географічний процес, який розвивається на основі взаємодії та залежності цих чинників. Подальше вивчення цього питання дуже необхідне для сучасної соціально-економічної географії.

Список використаних джерел:

1. Доценко А. І. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз / Доценко А. І., Зінич В. Т., Великохатко О. Т. – К.: РВПС України НАН України, Видавництво «Фенікс», 2007.-376 с.
2. Заваріка Г. М. Взаємозв'язки трансформації розселення та економіки / Г. М. Заваріка // Географія, геоecологія, геологія: досвід наукових досліджень : Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів і аспірантів, присвяченої 175-річчю від дня народження видатного дослідника Придніпров'я Олександра Поля.- Д.: Вид-во ДНУ, 2007.-Вип. 4.-С. 270-273.
3. Савчук В. С. Трансформаційна економіка / Савчук В. С. - К.: КНЕУ, 2006.- 612 с.
4. Саградов А. А. Экономическая демография: Уч. пособие / Саградов А. А.- М.: ИНФРА, 2005.- 256 с.
5. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: Підручник / Шаблій О. І.- Л.: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.- 444 с.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2012 р.

ТОВ "ДКС Центр"